

4.1. ÁLTALÁNOS TUDNIVALÓK

KISS JENŐ

Minden természetes nyelv nyelvváltozatoknak az együttese. A nyelvváltozatok hálózatot alkotva töltik be szerepkörüket. Mindegyiknek van a többihez viszonyítva egyedi, a többitől elkülönítő szerepköre, egyszersmind nyelvi sajátossága is. A legnagyobb különbség elterjedtségükben, funkcionális hatókörükben, társadalmi presztízisükben és szókészletükben van. A nyelvváltozatoknak két fő típusát szokás elkülöníteni. Az egyik a nyelvközösség tagjainak társadalmi rétegződése, a másik területi tagolódása szerint különül el.

Az ősmagyar és az ómagyar korban lényegében csak nyelvjárások voltak. Az ómagyar korban formálódó mesterségnyelvek is teljes mértékben nyelvjárási köntösben jelentkeztek. Az udvari-kancelláriai és a kolostori nyelvhasználatban mutatózó egységesülési jelek nem vezethettek még eredményre. Ugyanis mindkét említett „kezdeményt [...] elsöpörte a mohácsi tragédia”, ezért a „nyelvi egység szempontjából a [z ómagyar] kor végén is a magyar nyelv még csak nyelvjárások szövevénye, átfogó, mindenki számára azonos, nyelvjárások fölötti irodalmi vagy köznyelv még nem alakult ki” (BÁRCZI 1963: 189, 191). Az írásbeliség terjedésével, a nyelvi egységesülés előrehaladásával a középmagyar kortól megnő a nyelvjárások fölé boltozódó, alakuló írott nyelvi standardnak – akkor többnyire még irodalmi nyelvnek – a szerepe, használati gyakorisága. Az írott köznyelvnek a 19. század első felében történt standardizálásával, kodifikálásával az újmagyar kor írott, nyomtatott nyelvemlékei – mivel a nyelvjárások nagyrészt kiszorultak az írásbeliségből, illetőleg csak szórványosan kerültek oda – elsöprő többségben már köznyelvek. S a címükben *magyar* jelzőt használó nyelvtudományi leírások tárgya is többnyire az írott köznyelv volt (a nyelvjárási tárgyú munkák kivételével). Ez magyarázza, hogy az újmagyar, sőt az újabb magyar kor nyelvtörténeti leírásai is lényegében az írott köznyelv történetének leírásai. A nyelvjárások és a köznyelv története azonban ezer szállal kapcsolódik egymáshoz. Általános észrevételek:

1. A nyelvváltozatok folyamatos változásai a mindenkori társadalmi igények függvényében zajlanak. Helyzetüket társadalmi-természeti környezetük s a többi változattal való kapcsolatuk határozza meg. A korábban kizárólagos nyelvjárások mellett megjelenő köznyelv hatására – tudniillik a nyelvhasználók nyelvváltozat-választási szokásainak a megváltozása nyomán – a nyelvjárások a 20. században visszaszorultak számos nyelvhasználati szintéren. A közösségek társadalmi

tagolódásának megfelelő nyelvváltozatok száma a társadalmak differenciálódásának megfelelően változik: a szociológiailag tagoltabb közösségekben több, a kevésbé tagoltakban kevesebb nyelvváltozat van. Ahogy tehát haladunk előre a történelemben, ahogy válnak tagoltabbá és összetettebbé a társadalmak, úgy nő a társadalmi nyelvváltozatoknak a száma. A nyelvváltozatok körében bekövetkezett legfontosabb változás egyrészt a nyelvi standard (köznyelv) kialakulása, másrészt a szak- és tudományos nyelvek létrejötte volt. Mindkettő újkori jelenség Európában.

2. A legősibb, a közösségek nyelvhasználatát tagoló társadalmi tényező egyfelől a területiség, másfelől a nemek és az életkor voltak. A területiség azért, mert ha az azonos nyelvűek tartózkodási területe nem esett egybe, ha tehát a beszélők egymással nem voltak kapcsolatban, előbb-utóbb nyelvhasználatuk eltérő irányban változott (azért is például, mert szomszédaik más kultúrájúak és nyelvűek voltak). A nemek és az életkor az együtt élő közösségekben is indukálhatott bizonyos nyelvhasználati eltéréseket a munkaterületek eltérő volta miatt (férfiak: vadászat, lótarítás, hadászat; nők: gyermeknevelés, házimunkák, gyűjtögetés). A régen volt nagycsaládos életformában azonban sem a nem, sem az életkor nem jelentett olyan körülményt, amely miatt a maihoz bármilyen formában fogható eltérések jöttek volna létre.

3. Ha azt vizsgáljuk, mely nyelvváltozatok mióta élnek a magyar nyelvben, nagy különbségeket látunk. A mintegy három évezredes történetből a ma legátfogóbb, a köznyelv a legfiatalabb nyelvváltozat, a legidősebb pedig a nyelvjárás (a nyelvjárások), mert az utóbbiak azóta vannak, amióta magyar nyelv van. Az eddigi magyar nyelvtörténet hozzávetőlegesen 5/6-ában csak nyelvjárások voltak. Az írott köznyelvet a 19. század első felében kodifikálták, a magyar beszélt köznyelv kialakulását a 19/20. század fordulójára szokás tenni. A **mesterségnyelvek**, a későbbi szaknyelvek évszázadokon át nyelvjárási alapon születtek és éltek, tehát a nyelvjárások speciális szókészletét alkották. Megjelenésüket a mesterségbeli szakosodás azon korszakától számíthatjuk, amikor megjelentek a csak szakmájukból élő szakemberek. Ez az ómagyar kor közepére tehető. A **magyar nyelvű tudományosság** kezdetei a 16. századra nyúlnak vissza, ugyanis akkor már jelentek meg magyar nyelven írott tudományos munkák (l. a 4.3. fejezetet). Ebben a folyamatban kiemelkedő jelentőségű Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediája (1653/1655). A szaknyelvekkel ellentétben a magyar tudományos nyelvek kialakulása párhuzamosan haladt az írott köznyelv kialakulásával: egyik erősítette a másikat. Mert „a magyar tudomány magyar nyelvűségének története a köznyelvi nyelvváltozat (mint a legátfogóbb belső nyelvtípus) kiformalódásának, a köznyelvi egységesülésnek a történetébe ágyazódik bele. A magyarul megszólaló, majd magyarul hangzó tudomány alakítója, ösztönzője, de igénylője is ennek a nyelvváltozatnak, sőt a tudományos művek mintegy mutatói, mércéi a nyelvi egységesülés adott állapotának, előrehaladásának. Már csak azért is, mert a köznyelv nem megkövült nyelvi »norma«, hanem olyan állandóan megújuló nyelv-

változat, amely a tényekben, ismeretekben bekövetkező változásoknak nyelvi változásokkal is meg kíván, illetőleg meg tud felelni” (PUSZTAI 2005: 13).

4. Ha azt vizsgálánánk, hogy a magyar nyelvtörténet különböző korszakaiban vagy bármely önkényesen kiválasztott szakaszában milyen arányban vették ki részüket az egyes nyelvváltozatok a magyar nyelvközösség anyanyelvi kommunikációs és fogalomjelölő (megnevezési, kognitív) feladatainak ellátásából, akkor is nagy különbségekkel találkozánánk. Tudjuk például: ahogy alakult és nyert teret az írott, majd a beszélt köznyelv, vele párhuzamosan zajlott a tudományok magyarnyelvűségének kiteljesedése, illetőleg ezekkel párhuzamosan kezdtek teret veszíteni a nyelvjárások. Kazinczyék idejében az írott nyelviségben sem volt kizárólagos a standard, a beszélt nyelvben pedig a nyelvjárások uralkodók voltak. Ma már más a helyzet. Tény, hogy a köznyelv megjelenése a nyelvváltozat-hálózat szempontjából is nyelvtörténeti fontosságú, egyszersmind társadalmi következményű változás volt.

5. Ha azt vizsgáljuk, hogy a különböző korszakokban melyik nyelvváltozat mennyire volt és van hatással a többire, akkor az derül ki, hogy a korábbi nyelvjárás : nyelvjárás viszonylat alapvetően módosult, ugyanis a köznyelvnek, a legáltalánosabb nyelvváltozatnak a kialakulásával létrejött az összes többi fölé boltozó-dó s mindegyik másikkal a legnagyobb hatást gyakorló nyelvváltozat.

6. S ha azt kérdezzük, hat-e a köznyelvre a többi nyelvváltozat, válaszunk akkor is igen. Ez a hatás a köznyelvből kiinduló hatásához képest azonban jóval korlátozottabb, s elsősorban a beszélt köznyelvet érinti. Illetőleg a legnagyobb hatás a tudományos nyelvek és a digitális korszak beszélt nyelvisége, valamint a szleng oldaláról tapasztalható. A nyelvváltozat-hálózat története is világosan mutatja, hogy az élő nyelvek – társadalmi környezetükkel szoros összefüggésben – nyelvhasználati makroszinten is állandó mozgásban vannak.

*

Könyvünkben a területi nyelvváltozatok közül a nyelvjárásoknak, a társadalmi nyelvváltozatok közül pedig a köznyelvnek, illetőleg a szak- és tudományos nyelveknek a történetéről szólnunk. A választás azért esett ezekre, mert a magyar nyelv eddigi történetében ezeknek volt és van a legfontosabb szerepe. A tárgyalás sorrendjét a tárgyalandó nyelvváltozat-típusok létrejöttének ideje szabta meg (1. nyelvjárások, 2. mesterségnyelvek és tudományos nyelvek, 3. köznyelv).